

БЪЛГАРИТЕ ПО СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРНЕ ДО X В.

Василка Тъпкова-Занмова

Това изложение сумира някои мои наблюдения от книгата на Д. Димитров, на която бях рецензент, от няколко други изследвания, излезли през последните няколко години, както и в една моя статия, отпечатана в *Bulgaria Pontica*, Т. II¹.

Как изглежда разположението на българските общности по северния Понт и земите още по на север от него в съвременните изследвания и как са го виждали византийските писатели от периода IX-X в.? Това са двата основни въпроса, на които се спирам.

По археологически път е засвидетелствано присъствието на български племена по северното Причерноморие и по източното крайбрежие на Азовско море през VI-VII в.: в североизточния ъгъл на Черно море и на източния бряг на Азовско море са утригурите, а на запад от Дон са кутригурите². Същевременно Д. Димитров изказва едно предположение /с което трудно бих се съгласила при липса на други доказателства/, а именно, че утригурите се представят по-късно под името уногундури³. За мене тук остава неизяснен въпросът за връзката между утригури и уногундури и др. във връзка с една отколевна моя теза, че племенните обединения на номадите се представят различно според групата водителка, която дава името си на цялата общност от племена⁴.

Понякога е трудно и дори невъзможно да се открие точният състав на общността именно поради смяна на групи, които застават начело и съответно дават своето име.

"Белика България" на Кубрат се поставя сега между източната част на Азовско море и долното течение на р. Кубан. В нея е влизала и част от североизтока на Черно море и част от Таманския полуостров⁵. Но при тази територия на Кубратова България остава открит един въпрос, както това е отбелязано от Д. Димитров: ако Кубрат е живял по източното крайбрежие на Метида /Азовско море/, защо е бил погребан чак в североизточния край на степта⁶?

Град Фанагория, близо до днешната Санаа, е на Кимерийския Босфор. Градът е известен от VI в. пр. Хр. Прокопий го нарича "фанагурис", но по негово време той бил наново укрепяван, защото много пострадал от хуните. Според изследващата на С. А. Плетнева

археологическите разкопки трудно разграничават пластове от V, VI и дори VII в., когато градът е отново във възход, но следи от българско население се намират едва през VIII-IX в.⁷ С това се съгласява и А. Х. Хавликов в една рецензия за книгата на Д. Димитров⁸.

Хавликов се съгласява и с това, че не може да се говори за Фанагория като за столица на Кубрат. Всъщност може да се запита къде е флотата на прабългарите, ако столицата им е на море. Но това не изключва предположението на Плетнева, че развитието на града свидетелства за връзки между Волжка България, Дунавска България /в началния период от съществуването ѝ/ и хазарския хаганат. След това, към края на IX в., Фанагория става жертва на печенегите. Името Фанагория например не фигурира у Константин Багрянородни.

Дотук се очертава картина, основаваща се главно на археологически изследвания. Но нека минем и на представата, която са имали съвременниците за този район.

Във връзка с това се спирам на прочутото пътуване на император Юстиниан II през 705 г. Юстиниан се намира в Херсон /който продължава да бъде византийска тема, но откъсната от централната власт/. Той е на заточение там, след като е свален от престола и е с отрязан нос. Понеже до Апсимар, който тогава седи на императорския престол, е стигнала вестта, че Юстиниан прави опити да си възвърне властта, сваленият император отива в Дарас /или Дорос, Теодорос, Мангуп/, град, който тогава се намира *πρὸς τῆς ὑβίκεν ἁρῆς* според патриарх Никифор⁹.

Оттам той отива във Фанагория, за който всички са съгласни, че в посочения период е бил под хазарски контрол, като същевременно, както вече се каза, там имало и българско население /управителят на града се наричал Болгициус и Плетнева дори изказва предположение, че той е бил българин/. Същевременно Юстиниан научава, че хаганът е спечелен на страната на Апсимар и е готов да го предаде. Но Юстиниан е предупреден от жена си, която е сестра /жена?/ на хагана, а самата тя е разбрала за заговора от един служител. Юстиниан накарва да удушат изпратените при него Папацис, *ἐκ προέβλου* на хагана и управителя /*ἐρχων* / на Кимерийския Босфор¹⁰, които трябвало да го убият, ако не могат да го заловят жив.

От този момент започва морското пътуване на Юстиниан, който отправя жена си в Хазария. Той стига в Томи, където намира една

рибарска лодка /ἄλιβα /¹¹, с нея минава край Ἀσσόβα /асс./ и стига до Символон при Херсон. Изпраща вест до поддръжниците си в града, взема неколцина от тях и, все с лодката, минава край ъара на Херсон, после покрай Некропилите, върви край устията на Днепър и Днестър. Там го застига буря, която едва не потопява плавателния му съд. Накрая стига успешно до Дунава и оттам изпраща хора при българския хан Тервел, за да иска помощ.

Епизодът е разказван от много византийски хронисти, продължители на Теофан, както и от западни автори и дори от арменец Себеос. Патриарх Никифор е по-сдържан, когато дава географски описания. Но, както отбелязва Чичуров, той пък уточнява, че става дума за "скитския Босфор". Обаче не споменава Асада.

Преводът, който Анастасий Библиотекар е направил на хрониката на Теофан, е почти буквален. Той повтаря накратко случилото се с Юстиниан и в други свои съчинения¹². Покрай него споменавам Беда /и Вестаийската хроника/ и Павел Дякон¹³, които – по хронологични причини – не са черпали нито от Теофан и Никифор, нито от Анастасий.

Що се отнася до по-късните автори, историята с Юстиниан и Тервел е разказвана /общо взето с съкратен вариант/ в Chronographia synptomos на Георги Момах, от Льв Граматик, в Chronicon Byzantellense, в менология на Василий II, от Скилица, Зонара, Йонил, Теодор Скутариот, в Манасиевата хроника, а от западните автори у Хуго, Зигеберт, Екехард и др.¹⁴

Права това изброяване, за да стане видно, че темата е била често засягана от хронистите, което пък показва, че топонимите могат да бъдат видоизменени в тази обилна писмена традиция.

Да се върнем към ръкописите на Теофан. В ръкопис Vatic. 154 /XII в./, както и в т.нар. "простонародна редакция" на този автор четем εἰς ἄστρον а не εἰς τὴν. Чичуров не е обърнал внимание на това и критикува превода на В. Н. Оболенски – Ф. А. Терновски в старото руско издание на Теофан, издадено от Духовната академия на Петербург. А там преводът гласи: "к устью реки"¹⁵.

Обратно: у Никифор има уточнение εἰς τὴν καλούμενου παραβαλασσῶν χερσῶν. Но пък следва изречението: εἰς ταύτην παραπλευσας ἤλασε μέχρι Συμβόλου, т.е. след χερσῶν /ср. р./, идва ταύτην, което е в ж.р. Давайки си сметка за тази неточност, първият издател на Никифор в Бонския корпус е добавил ταύτην τὴν ἄκτῆν.¹⁶ На свой ред Льв Граматик поправя изречението така: ἐπὶ τὸ

ἄστρον τοῦ Ἰστροῦ τὸν πλοῦν κατοῦμενος.¹⁷ А Гоар, издателят на Теофан в Бонското издание, отбелязва, че средновековният преводач на Теофан, т.е. Анастасий Библиотекар, дава някъде ad Imen, а не Ne Tomen. Самият Асемани /XVIII в./ също е забелязал, че има някаква бъркотия у Теофан, и превежда: Justinianus / fuga Phanagoriam... arrepta, ad freti paucos pervenit. Asadem pervectus, ad Symbolum juxta Chersonam appulit... Chersonias praetergressus...¹⁹

Това показва, че Анастасий не превежда Ἀσσόβα с juxta litora, както смята Чичуров²⁰.

Кедрин също дава свое тълкуване: τῷ ἄστρον κατῆλας πλοῦ ἐπιβάς μέχρι Ἐμβόλου.²¹

Всичко това показва, че и средновековните автори, и техните първи тълкуватели – хуманистите – са показвали колебания, за да дадат верен прочит на изречението.

В една статия от 1970 г. бях показала, че е изключено Юстиниан да е стигнал до Томи /Констанца/ в Добруджа и после да се върне, за да търси кораб откъм фанагория²².

Чичуров според мен е решил въпроса твърде опростено. Той смята, че не става дума за Томи на Добруджанското крайбрежие, а за някакъв топоним от Кримското крайбрежие със същото име Томи²³. Но такъв топоним не е засвидетелстван там. Нека прегледаме и информацията на Константин Багрянородни за онзи район. Ето какво пише той в гл. 42²⁴ от De administrando: "Брегът на Дунава до Днестър²⁵ е от 120 мили. От Днестър до Днепър са 80 мили и това е тъй нареченият "Златен бряг". След устието на Днестър се намира Адара и там има голям залив – Некропилите – който е съвсем невъзможно да бъде преминат. А от Днепър до Херсон има 300 мили и между тях има блата и пристани, откъдето херсонците вадят сол²⁶. Между Херсон и Босфора се намират крепостите на "Климатите" и разстоянието е от 300 мили. След Босфора идва устието на Меотидското езеро, което обикновено е наричано "море" поради големината си".

Има и още едно описание на Теофан, което се доближава до това: "От това езеро, което се нарича Меотидско, морето прилича на голяма река и се излива в Евксинския Понт през Кимерийския Босфор /т.е. Керченския проток/".

Ето, прочее, за кой ἄστρον става дума, т.е. за Керченския проток – етапа след фанагория, който не е отбелязан от Константин Багрянородни. Оттам натакък Юстиниан се е спуснал към блъ-

гарския бряг, или по-точно към Дунавската делта, вероятно към Килийския ръкав, където обикновено спират корабите.

Оттук нататък трябва да се обърнем към античната география, за да си дадем сметка как тя е повлияла на Теофан и продължителите му, както и на Константин Багрянородни.

Няколко антични автори, както гръцки, така и латински, разказват мита за Апсирт, на който обръща внимание Р. Сярова²⁷.

Апсар /или Апсирт/ било "място" /според Артемидор полно и остров, наречен Апсирт/. Стефан Византийски, лексикограф от VI в., не свързва този топоним с античния герой Апсирт, а казва, че Апсирт, който бил взет от Медея на кораба на аргонавтите, бил убит на Адриатика. Но в друга версия Стефан Византийски твърди, че Томи е град на Понта край Истър и името му идвало от посичането / τομή / там на Апсирт.

За да се посочи Томи на Дунава като място, където е бил посечен Апсирт, от значение е фонетичната близост между името на града - τομή и съществителното - τομή - посичане²⁸. А пък по-старите митографски версии показват, че аргонавтите са го посекли на Адриатика.

Това двойствено обяснение у античните автори идва от представата за раздвойването на Дунава и за подземната връзка между Адриатическо и Черно море²⁹. Аполоний Родоски напр. пише /IV, 284/, че Истър извира от Хиперборейските планини и се разделя между Скития и Тракия, като единият ръкав се влива в Черно, а другият в Тиренско море. Според Калмах и някои други автори преди него, аргонавтите плували по Истър и стигнали до Коркира³⁰. Но, без да се впускам в повече подробности около тази легенда, искам да отбележа още, че за да се потърси устие / στόμιον / на Дунава, където да слезат аргонавтите, има значение съзвучието между двете думи τομή, името на града, и στόμιον - устие. А това пък показва, че и у Теофан обръкването е двойко, защото, търсейки устие, той също свързва двете думи.

Вторият проблем от географията на северните райони на Понта, където може да се търсят следи от българи, е свързан с р. Фазис, още повече че пак в мита за аргонавтите по-старите версии твърдят, че аргонавтите са излезли в океана през някаква река /обикновено Фазис/. Тя се идентифицира с р. Рион в Колхида, Северозападен Кавказ³¹. Но у Теофан описанието е отново объркано. Той казва, че Фазис води началото си от свързването на Ател /Волга/,

която идвала от океана, Танаис /Дон/ над Азовско море. Според тази представа Дон се влива един вид във Волга, а от тази образувала се дъга, когато Ател се отдалечава, се появява именно р. Куфис, която се влива в Евксинския Понт при Некропилите. Там се намира и κρούς πρὸς ἄκρον. Танаис извираше от Иберийските порти в Кавказ, докато Ател идвал от Океана.

Чичуров се е помъчил да сложи ред в тази географска бъркотия. Позовавайки се и на А. П. Каждан, той променя леко пунктуацията в един друг Теофанов текст, където става дума за замръзването на черноморския бряг през 763 г.³² Прочее вместо ἀπὸ Ζιγχαῖς μέχρι τοῦ Δανουβίου καὶ τοῦ Κοῦφῆ ποταμοῦ τοῦ Δαναστῆ τε καὶ Δάναστῆ се получава: ἀπὸ Ζιγχαῖς μέχρι τοῦ Δανουβίου καὶ (ἀπὸ) Κοῦφῆ ποταμοῦ (μέχρι) τοῦ Δάναστῆ τε καὶ Δάναστῆ καὶ τῶν Νεκροπέλων.³³

Това би означавало, че се изброяват местата от Зинхия до Дунава и /отново/ от Куфис до Днестър, Днепър и Некропилите. Но самият Чичуров отбелязва, че у Анастасий преводът на латински отговаря на първата спомената тук версия: ab ipsa Lichia usque ad Danubium et Suphe fluvium, Danastri quoque ac Danastri atque Necropela³⁴. В изданието си на Теофан Чичуров вече не повтаря това предположение³⁵.

Всичко това ни връща към едно наблюдение, направено още от Вестберг и след него от Артамонов, че още в античността има объркване между Танаис /Дон/ и Куфис /Кубан/. Чичуров е прав, че под Куфис са разбирали две различни реки, именно Кубан и Буг /или някоя река в басейна на Буг/. Но критикувайки Бешевлиев - Цанкова, че в ГИБИ, III, са поставили Некропилите на устието на Кубан³⁶, той не е добавил, че грешката е своеобразна алтернатива: ако се приеме, че Куфис е Кубан, то трябва да се поставят Некропилите при устието му.

Налага се отново да се върнем към античната география на класическия период. Г. А. Е. Елницки забелязва, че гръцките най-рано употребявали името Куфис за реките, които се вливат в Понта откъм север. Фазис, приравняван понякога към Хипанис и отговарял ту на Буг, ту на Кубан, ту на Дон, е причина да се получава объркване на границите между Европа и Азия у Хекатей Милетски /а оттам да намери отражение и у Есхил и да бъде забелязано у Херодот/. А ето неговото обяснение:

Амазонският произход на скитските племена е бил разпространен

ранен в античността. Легендата почива главно на етнографски представи, които идват от времето на гръцката колонизация по северните части на Понта.

Към началото на VI в. пр. Хр. било вече установено, че Азовско море няма връзка с Океана. Тогава било установено също, че някои географски имена, свързани с Черно море като Босфор, Фазис, Колхида и др., нямали постоянна локализация, а отстъпвали на изток от Пропонтида, където било вероятното им локализиране на един предишен етап. Напр. Стефан Византийски и Хезиод са запазили спомен, че Бористен било първоначално името на Хелеспонт, преди да стане название на р. Днепър. Пренасянето на географските имена на север се съпровожда и с "извъртане" на изток, което може да се проследи в някои легенди, пренесени от Кубан на Днепър, а към Буг /Хипанис/ е пренесена дори представата за минерална вода, която се среща в Кавказ, но не и в Приднепровието³⁷.

Общо взето, Меотидското езеро не се смятало за много по-малко от Черно море: такова е напр. мнението на Херодот. А Ератостен заема от Хекатей идеята, че Черно море било дълговидно и се разделяло на две от нос Карамбис на Пафлагонския бряг, т.е. към Мала Азия и от *κρβου ρέτιπον* /или *κρβωπον* / на Кримския полуостров. Птолемейската традиция за етносите по северния Понт, която се отнася също до най-старото име на Волга, именно Ра /което по-късно е изместено от Етел/ е жива у Амриан Марцелин и е намерила отражение у средновековните автори като Константин Багрянородни /след Теофан, за когото говорихме/. А и римската традиция /Плиний/ продължава след гръцката да поставя Кубан във връзка с Буг³⁸.

Картографията отразява отчасти това положение на нещата: напр. картата на Бандурий, хуманист от XVII в., отразява географията на северното Причерноморие, такава, каквато я дава Константин Багрянородни.

Като общо заключение искам да отбележа, че за да се получи добър синхрон между представите, които добиваме от археологията и познанията на средновековните автори, трябва да се има предвид всичко онова, което средновековните византийски автори са черпали не от лични наблюдения /а това е така в повечето случаи/, а от информацията, която им е оставила античната география. Разбира се, трябва винаги да се държи сметка за разликите в тази информация, която се получава от различни извори, и за възможни грешки, които

не са рядкост в същията на средновековните автори.

Б Е Л Е Ж И

- 1 Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава. Варна, 1987, 303 с.; Таркова-Займова, В. De nouveau sur les Protobulgares. Etudes Balkaniques, 1990, 2, 114-117; Таркова-Займова, В. Le voyage de Justinien en 705. - Bulgaria Pintica medii aevi, II, Sofia, 1988, 468-481.
/статията е издадена лошо, затова повтарям тук по-голяма част от изложението в нея/. Към книгата на Д. Димитров съм направила още една рецензия пред специализирания съвет по стара, средновековна история, археология и етнография за защитата ѝ от автора като докторска дисертация през 1988 г. В статията на Димитров, Х. България и хазари в VII-VIII веках. - 1989, 2, с. 47, бел. 2, се казва: "Димитров, Д. Прабългарите... 46-47, указва, че историята на хазарите тесно сплетается с историей протоболгар, однако, без дальнейших объяснений когда, где и при каких обстоятельствах это происходит." Необяснима е тази декларативна преценка за един труд, в който проблемите са разглеждани широко и дълбочино. Самият Х. Димитров, който в своята статия прави общ преглед на известната информация за българо-хазарските отношения, е пропуснал много важна литература, а не му се е удало и да покаже никакви нови моменти в тези отношения.
- 2 Димитров, Д. Пос. съч., с. 94 сл., 84 сл.
- 3 Пак там, с. 40-41 /карта/; 84-87; срв. 57 сл.
- 4 Таркова-Займова, В. Намествания и етнически промени на Балканите през VI-VII в. С., 1966, с. 61 сл.
- 5 Димитров, Д. Пос. съч., с. 101 сл.
- 6 Димитров, Д. Пос. съч., с. 110.
- 7 Плетнева, С. Древние болгары на бассейна Дона и Приазовья. Сб. Плиска-Преслав, II. С., 1981, с. 9-19; Артамонов, М. История хазар. Л., 1963, с. 133 сл. Срв. Плетнева, С. А. Хазари. М., 1986.
- 8 Халпков, А. Х. Рсц. за книгата на Димитров, Д. -В: Истор. преглед, 1988, 9, 85-86.
- 9 За текста на Теофан вж. Theophanis Chronographia, ed. De Boor, I, 372-374 = Гръцки извори за българската история /ГИБИ/, III.

- C., 1960, 266-267. За текста на Никифор вж. Nisephor archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. De Boor, 40-42. = ГИБИ, III, С., 1960, 252-253.
- 10 Както изглежда, властта на хазарите се простирала върху тези земи в началото на VIII в. Вж. подробния анализ на Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения. М., 1980, с. 126, бел. 317. Действително от този период започва обличенето на Византия с хазарския хаганат, и то във връзка с арабската опасност: когато през 717 г. Цариград е спасен от арабската опасност, тази опасност намалява и за самите хазари, които продължават да бъдат в добри отношения с Византия до IX в.
- От текста на Никифор не става ясно дали жената на Юстиниан е сестра или дъщеря на хагана.
- 11 Става дума за рибарска лодка. Но от текста личи, че не е било малък плавателен съд. Вж. подробно у: Δημητράκος, Δ. Μέγα λεξικόν ὀλιγῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, I, 1953.
- 12 Текстът на Анастасий вж. в изданието на Де Боор към текста на Теофан: Theophanis Chronographia, Op. cit., II, p. 191 sq. = ЛИБИ, II, 1960, с. 183; срв. с. 252.
- 13 Beda Venerabilis, in: MGH, AA, XIII, p. 317 = II, С., 1959, с. 403; Paul Diaconus. In: MGH, Scriptores, saec. VI-IX, p. 175 = I, С., 1958, с. 416.
- 14 За византийските текстове вж. Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica, II, Budapest, 1958², p. 306. За латинските вж. Hugo, in: MGH, SS, VIII, p. 325 = ЛИБИ, XXI, С., 1965, с. 10; Siegebert, in: MGH, SS, VI, p. 328 = ЛИБИ, III, С., 1965, с. 43; Ekkehard, in: MGH, SS, VI, p. 149 = ЛИБИ, III, с. 35; Otto Friesingensis, in: MGH, SS, XXII, p. 221 = ЛИБИ, III, С., 1965, с. 166; Gotifredus Vitarbensis, in: MGH, SS, XXII, p. 199 = ЛИБИ, III, С., 1965, с. 197; Martinus Oppaviensis in: MGH, SS, XII, p. 459 = ЛИБИ, IV, 1981, с. 270; Monumenta Epternacensis, in: MGH, SS, XXIII, p. 56 = ЛИБИ, III, С., 1965, с. 218 и др.
- 15 Вж. Чичуров, И. С. Византийские источники..., с. 126, бел. 318.
- 16 Чичуров, И. С. Византийские источники..., с. 179, бел. 103. Смята, че тази добавка е излишна, защото е в ж.р., но смятам, че то стои твърде далеч от
- 17 Leonis Grammatici Chronographia, ed. Bonn, p. 167 = ГИБИ, V, 1964, с. 149.
- 18 Текстът на Анастасий вж. в: Theophanes, ed. De Boor, II, p. 238.

- Срв. също коментара на D. Petavius към текста на Никифор: ed. Bonn, p. 124.
- 19 Assemanius, I. Ktlendria..., II, 1755, cap. II, p. 301.
- 20 Чичуров, И. С. Византийские источники..., с. 127, бел. 320.
- 21 Georgii Cedreni. Compendium Historiarum, I, ed. Bonn, p. 778.
- 22 Tarkova-Zaimova, V. Quelques observations la domination byzantine aux bouches du Danube - le sort de Lykostomion et de quelques autres villes cotieres. - Studia balkanika, I /Recherches de geographie historique/, Sofia, 1970, p. 80.
- 23 Чичуров, И. С. Византийские источники..., с. 126, бел. 318.
- 24 Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. Moravcsik, Gy. - R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, 184-186.
- 25 Г. Г. Литаврина приема, както и Р. Дженкинс, предположението, че тук става дума за Днестър, вж. за Днепър. Вж.: Константин Багрянородный. Об управление империи, текст, превод, коментарий под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. М., 1989, с. 403, бел. 42.
- 26 За рибния пазар вж. Багрянородный, К. Пос. съч., с. 403, бел. 46.
- 27 Сярова, Р. Митът за убийството на Апсирт и някои топоними в лексикона на Стефан Византийски. -В: Acta Associationis Internationalis "Terra antiqua balcanica", IV, editor voluminis Ciril Jordanov, МСМХС, 29-31.
- 28 Пак там, с. 29.
- 29 Ельницкий, Л. А. Знания древних о северных странах. М., 1961, с. 21.
- 30 Сярова, Р. Цит. съч., с. 29.
- 31 Ельницкий, Л. А. Цит. съч., с. 14, 62, 148.
- 32 Theophanis Chronographia, ed. Bonn, I, p. 434 = ГИБИ, III, С., 1959, 271-272.
- 33 Чичуров, И. Экскурсе Теофана о протоболгарах. -В: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1976, 70-73.
- 34 Пак там, с. 74.
- 35 Чичуров, И. Византийские исторические сочинения..., с. 143, бел. 448 /там има обаче препратка към "Экскурсе Теофана", 70-72./
- 36 Чичуров, И. Экскурсе Теофана..., с. 72 сл.
- 37 Ельницкий, Л. Цит. съч., с. 30 и сл., 85-87.
- 38 Пак там, с. 201 и сл.